

ERMENİLERİN VE MALAKANLARIN ŞAMAHİ'DA YAPTIKLARI MEZALİM (Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçekler–1915–1920)

Dr. Beşir MUSTAFAYEV*

ÖZ

Ermeniler ve destekçileri yıllarca sistemli bir şekilde çalışarak dünya kamuoyunu kendi istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. 1905 yılından itibaren Müslüman-Ermeni çatışmasında olaylar dünya basınında yaşananlardan farklı ve Ermenilerin amaçlarına hizmet edecek tarzda verildi. Oysa taraflar arasında yaşanan olaylar sırasında özellikle Erivan (*Batı Azerbaycan*), Bakü, Karabağ, Zengezur, Kuba, Nahçıvan ve Şamahı'da Müslümanlar birçok ağır kayıplar vermiştir Türkiye'de, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yaşanan olaylar ile ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak Ermeni mezaliminin Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan kısmı ile ilgili arşiv belge ve bilgilerine dayanarak yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Öte yandan günümüz Avrupa ve eski Sovyet tarihçiliğinde bu mezalim ve soykırımın üzerinde hiç durulmamıştır. Eski Sovyet tarihçiliğinde bu olaylar 70 yıldan fazla tek yönlü olarak incelenmiştir. Tüm bunlardan yola çıkarak, makalemizde, Kuzey Azerbaycan'ın Şamahı Vilayetinde Türklere karşı yapılan mezalim ve soykırımlar üzerinde duracağız. Ermeni ve destekçilerinin (Ruslar-Malakanlar) bu yıllar zarfında bu topraklardaki ayaklanmalarını ağırlıklı arşiv belgelerine dayanarak ele alacağız. Tarihi gerçekleri arşiv belgelerine dayanarak ele almak, esas mezalimi yapan Ermeniler olduğunu arşiv belgeleri ışığında ortaya çıkarmak ve bu kabilden haksız uluslararası entrikalara karşı koymanın en sağlam ve doğru yoludur.

ANAHTAR KELİMELER: Azeri, Şamahı, Malakan, Ermeni, Karabağ, Rus, Kafkasya

* İğdir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, besirmustafa@gmail.com

ARMENIAN AND MOLOKANS SAMAHİ THEIR ATROCITIES (Archive Documents The History Facts–1915–1920)

ABSTRACT

Armenians and their supporters they dominated the public opinion of the world working systematically for many years. Since 1905 Muslims and Armenians clashes were differently presented in the world press and this served mainly the objectives of the Armenians. However, during the clashes between the parties, especially in Yerevan (*Western Azerbaijan*), Baku, Karabakh, Zengezur, Kuba, Nakhichevan and Samahı muslims had heavy losses. In Turkey, important studies were done and are being done relating to the events in the Ottoman Empire in her last periods. But the scientific work based on archive documents relating to the Armenian atrocities in North Caucasus and Azerbaijan is very limited. On the other hand, today's European and the former Soviet historical studies never touched on the atrocities and genocide. In former Soviet historical studies these events were examined simply more than 70 years. Taking all of these emphasized events we will focus in this article mainly on the atrocities and genocide against the Turks in northern Azerbaijan Province of Samahı. We'll discuss the riots of Armenians and their supporters (the Russians-Molokans) in this land during these years mainly based on archival documentation. To address historical facts based on archival documentation, reveal the atrocities of the Armenians according to the archival documents are the robust and accurate way of struggling against the international intrigue.

Key Words: Azerbaijani, Samahı, Molokans, Armenian, Karabakh, Russia, Caucasia

GİRİŞ

Ermeni örgütlerinin (*Taşnaksütyun, Hınçak, Ramgavar*), özellikle Taşnaksütyun örgütünün ortaya çıkışına kadar Maveray-ı Kafkas'ta barış ve emniyet hâkim durumda idi. Olayların ortaya çıkışında ve yayılmasında bu örgütler önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu coğrafyada Azeriler ve Ermeniler arasında vuku bulan kanlı mezalimlerin gölgesini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler, Azeriler ve Gürcüler yüzyıllar boyu bir arada yaşadılar. Oysa Taşnaklar geldiler, din ve ırkçılık tohumlarını saçarak, sırf Ermenistan için Ermenilerden

meskûn bir toprak parçası oluşturmak istediler.

Ermeni Taşnak güçlerinin tüm faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgeleri çalışmamız sırasında mümkün olduğunca kullanmaya çalıştık. Kaynaklar bölümünde de ismi geçen kurumlarda yer alan büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler, Ermeni çetelerinin sadece Osmanlı sınırları içerisindeki Anadolu Türklerine değil, aynı zamanda Azeri Türklerine de mezalim uyguladıklarını göstermektedir. İster Osmanlı, ister Rusya isterse de Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler, Birinci Dünya savaşı sırasında Ruslar ile ittifak yapan *Taşnak*, *Ramgavar* ve *Hınçak* gibi Ermeni terör örgütlerinin özellikle Anadolu'nun doğusunda, Kuzey Azerbaycan'da ise Bakü, Nahçıvan, Şamahı, Gence, Karabağ ve Zengezur'da Türklere karşı geniş çaplı yok etme faaliyetine giriştiklerini ortaya koymaktadır.

1905–1918 senelerinde Azerbaycan'da Ruslar ve Ermeniler güçlü bir şekilde silahlanmaya başladılar. Bakü Bolşeviklerinin en güçlü rakibi Mehmet Emin Resulzade önderliğindeki Müsavatçılar idi. Bu durum hiç kuşkusuz Bakü Sovyeti'ni rahatsız etmekteydi. Bakü'de katliam yaparak özellikle Müsavat Harekâtını çökertmek planını hazırlıyorlardı. 15 Mart 1917 senesinde Bakü Sovyeti'nin toplantısında “*Güney Kafkasya*” konulu bir konuşma yapan Şaumyan, açık ve net bir şekilde Azeri soykırımını yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü'de ilk silah sesleri yankılandı. Ermeniler, şehrin Müslüman ahalisine karşı özellikle “*Memmedli*” ve “*Zibilli Dere*” mahallesindeki Müslümanların hepsini katletti. Hedef kadınlar, yaşlılar çocuklar, hastalar ve şehirdeki tüm okullar, hastaneler, sosyal tesisleri, basın organları olmuştur. Hepsi ateşe verildi¹. Bakü'yü Azerilerden temizleme operasyonu 1918 Nisan ayının başlarına kadar sürdü. Sadece, şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen suçsuz Azerilerin sayısı binleri buluyordu. Evlerde kafası kesilmiş ve kaçmayan onlarca çocuğun cesedi, işlenen vahşetin boyutlarını gözler önüne sermekteydi. Gerçekten de, Ermeni ulusalcılığı Ermeniler dışında Anadolu ve

1 Nahçıvan civarında öldürülen insanların sayısı 30 binden fazla olduğu, kadın, çocuk, yaşlı ve hasta ahalinin perişan halde olduğu, evlerin yağmalandığı ve yakıldığı, Ermenilerin kasten esir düşerek sonra Türklere elde ettikleri bilgileri Ruslara aktarmışlardır. BOA, HR, HU, KR. 122.4.6., Cemil Heseni-Eldar İsmayılov, Azerbaycan Tarihi, Muallim Neşriyatı, Bakü. 1995, s. 5, 9.

Kafkasya genelinde diğer milletlerin etnik temizlenmesini öngören bir boyuta gelmiştir. Özellikle Taşnaklar, adeta bu yolda bir ölüm makinesi gibi çalışmaktaydılar.

18-21 Mart 1918 senesinde, Bakü’de Bolşevik Ermeniler tarafından 30 bin Müslüman Azerbaycan Türkü katledilmişti. Bu yalnızca Bolşevik Ermeniler tarafından ve 2 yıllık zaman diliminin sadece 3 gün müddetinde baş vermiş bir katliam idi. Bu katliamlar 1918 yılından 1920 yılına kadar hergün yapıyordu. Ermeni Taşnak çeteleri ve Bolşevik-Taşnaklar Bakü’de yaptıkları soykırımlarla yetinmediler. Ermeni çeteleri aynı yıllarda Kuba, Lenkeran ve Şamahı’da 50 binden fazla Azerbaycan Türkünü katlettiler. Aynı zamanda Ermeni ordusu, Şamahı’da 58 köyü yerle bir ettiler. Kuba’da 122 köyü dağıttılar. Haçmaz, Gökçay, Kürdemir, Lenkeran, Hacıkabul, Salyan Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelerde soykırımlar gerçekleştirildi. Silahlı Ermeni askerleri Müslümanların evlerine baskınlar yaparak onları öldürüyor, 3-4 günlük bebekleri süngülere geçirerek, çocukları ateşe atıp yakıyorlardı. Kadınlar daha ağır işkencelerle öldürülürdüler. Araştırmalar neticesinde kulakları, burunları kesilen, organları parça-parça edilen 40 kadının cesedi toplu halde bulunmuştur².

Ermeniler Bakü’de yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyeti’nin toplantısında konu ile ilgili bilgi veren Bolşevik I. Suhartsev sevinçle; “*Türkiye’nin Bakü cephesinin alındığını*” müjdeliyordu³. 13 Nisan 1918’de Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyet’ine, Bakü olaylarıyla ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: “*Üç gün zarfında Bakü’de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni milli birlikleriyle beraber dövüşen Sovyet Kızıl Ordusu diğer tarafta Müsavat Partisinin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi*”⁴.

Azeri matbuatı olayları kanlı Nikolaylar’ın döneminde dahi görülmemiş mezalim-soykırım olarak tanımlıyordu. Bu olayların yaşandığı dönem Azeri Türklerinin milli istiklâl davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Meydanı boş bulan Andranik Ozanyan’ın, Amazasp’ın, Lalayan Emiryanyan’ın liderlik ettiği terör çeteleri Azerbaycan’ın çeşitli yörelerinde masum halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bakü katliamında 7 binden fazla Ermeni askeri aktif rol almıştır. Şaumyan gibi şovenistlerin aracılığıyla Sovyet Rusya’sından teminat alan Ermeniler Şamahı, Nahçıvan, Kuba, Zengezur

² <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerfoto.com>

³ “Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki”, Bakü. 1920, s. 28.

⁴ ARSPİHA, F. 276–52, İş 20, s. 18.

ve Karabağ bölgelerine saldırarak, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Sözleşmesi'ni tanımadıklarını beyan ettiler⁵.

Daha sonra bu kabilden olan olaylar tüm Kuzey Azerbaycan'ı sardı. Olaylar, Şamahı ve Kuba yöresinde bütün şiddetiyle sürdü. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette yağma, talan özellikle de tarihi mekânları, manevi ve milli abideleri hedef seçmişlerdi. Şöyle ki, Şamahı Şehrinde 58 köy yıkılmış, 7 bin Azeri katledilmiştir. Bunlardan 1. 653'ü kadın, 965'i ise çocuk idi. Kuba Vilayetinde 122 Köy yıkılmış, binlerce masum insan feci şekilde öldürülmüştür. Arşiv belgelerinde de adı geçen bu davranışlar Ermenilerin asıl hedeflerinin Müslüman Türk Dünyası ve tüm insanlık olduğunu göstermiştir. Nitekim olaylarda Gürcü, Rus, Kazak, Çeçen, Ukraynalı, Yahudi, İngiliz öldüğüne dair bilgilere de tarihe tanıklık eden arşiv belgelerinden rastlıyoruz.

Öte yandan bu mezalimde Kafkasya'daki Ermeni ve Rus Kiliseleri ve Kilise Görevlileri de faal olarak iştirak etmişlerdir. Kilise görevlileri o kadar münafık davranmaktaydı ki, af dilenmekten bile geri kalmamaktaydılar. Konuyla ilgili Ermeni din görevlilerine aşağıdaki şartlar ileri sürülmüştür.

- 1. Ermeni Katogigosu Müftünün ayağına giderek, af dileyecek**
- 2. Papazlar kiliselerde Ermeni katliamları, yangın ve yağmaları kötüleyeceklerdir.**
- 3. Öldürülen Türklerin katillerini hükümete teslim edecekler.**

Ermeniler, Türklerin bu şartlarını kabul etmişlerdir. Ancak, Katogigos hasta olduğu için onun yerine Piskopos Satımyan Müftüye giderek af diledi. Papazlar kiliselerde olayları kötüleyeceklerini, fakat suçluları Ruslara değil, kendileri cezalandıracakları sözünü verdiler.

Fakat Rus ihtilalini fırsat bilen Ermeniler Bakü, Şuşa, Şamahı, Kuba, Gence, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, İrevan vb. vilayetlerde çok büyük mezalimler uygulamıştır. Bu yıllarda Gence ve İrevan (Erivan) Guberniyasının'da (Valiliğinde) 200'den fazla iskân birimi yıkılıp yakılmıştır. Yine 75 köy tamamen haritadan silinmiştir. İrevan Guberniyası'nın 5 kazasında toplam nüfus 1916 senesinde 40 defa artmıştır. Türk nüfusu ise 4 defa artmıştır. Bu rakamlar Ermenilerin "Türksüz Ermenistan" sloganının çok büyük ölçüde gerçekleştirdiğini gözler önüne sermektedir. Azerilere karşı uygulanan yok etme siyasetinin ikinci dalgası 1917–1920 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Müslümanlara meskûn olan mahallelere giren Ermeniler

⁵ ARSPİHA, F. 276–52, İş 20, s. 18–19.

halkı öldürüyor, şimşirle parçalayarak, süngülerle delik deşik ediyorlardı. Evleri yakıyor, çocukları yanan evlere atıyorlardı. 3–4 günlük yeni doğan bebekleri süngülere takıyorlardı.

Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı (Dışişleri Bakanı) M. Hacınski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararı imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: “*Dört aydan fazladır ki, Azerbaycan’ın birçok arazisinde faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak desteleri günahsız Müslüman Türklere karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun neticesinde zarar gören yerlerin tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen günahsız Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun yoklanması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)*”⁶.

Öte yandan tüm bu olayları Avrupa ve dünya kamuoyuna bildirilmesi de karar da yer almaktadır. 1918 yılında Ermenilerin yaptıkları soykırımlarda istatistikî bilgiler arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

- 1. Bakü’de 30 bine yakın Azeri hunharca katledilmiştir.**
- 2. Şamahı Kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi o cümleden 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür⁷.**
- 3. Kuba (Quba) Kazasının 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakılmıştır⁸.**
- 4. Yukarı Karabağ’da 150’den fazla köy dağıtıldı.**
- 5. Zengezur Kazasında 115 Azerbaycan köyü dağıtıldı⁹.**

⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1–2.

⁷ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 6–7

⁸ Öte yandan son yıllarda Kuba arazisinde, Gudyalçay Nehrinin sağ kıyısında spor tesislerinin yeniden inşası zamanı yüze çıkan insan kemiklerinin döküldüğü yere mezarlık demek olmaz. Çünkü insan kemikleri biri birinin üzerine üst üste dökülmüş bir şekilde bulunmuştu. Kemikler nehrin kıyısında olan iki kuyuda aşkar edildi. Büyük kuyunun derinliği 5, küçük kuyunun derinliği ise 2,5 metredir. Kuyular arasında 2 metre mesafe vardır. Büyük kuyuya yüzlerce insan iskeletleri dökülmüş. İskeletlerin bütün halde bulunmaması onu gösteriyor ki, insanlar öldürüldükten sonra, doğranarak kuyulara doldurulmuştur. Sayısız insan kafası çocuk kemikleri arasından yalnız 35 iskeleti bütün halde götürmek mümkün olmuştur. Kuyulardan, insana ait olan her hangi bir delil-saç, giyim, eşya bulunmamıştır. “Çok güman ki, birinci kuyu insan kemikleri ile dolduğuna göre, yanında ikinci küçük kuyu kazılmıştır. Küçük kuyunun kapağı, henüz kapalı açılmamıştır”. Kemiklerin incelenmesi zamanı kıyımın ne zaman yapıldığı tespit edildi. Yapılan incelemeler sonucu mezarlarda ve kuyularda bulunan kemiklerin 1918 yılında Ermeniler tarafından soykırım kurbanlarına ait olduğu ispatlandı. ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s 5–6., <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

6. *İrean (Erivan) Guberniyasında 211 köy dağıtıldı. Bu tarihi Azerbaycan şehrinde ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı, 132 bin Azerbaycan Türkü mahvedilmiştir. Ermeni çetelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hakimiyeti devrinde yürütülen “Türksüz Ermenistan” siyaseti neticesinde, İrean Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916 yılında 375 bin kişi idi. Fakat 1922 yılında Türklerin sayısı 70 bine inmiştir.*
7. *Türkiye'nin Kars Vilayetinde 92 Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin yaşadıkları köyler dağıtılarak yakıldı.*
8. *1918 yılın Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan'ın Hoy, Salmas, Urmiye, Makü ve başka şehirlerinde 150 bin Azerbaycan Türkü katledilmişti¹⁰.*

Şamahı (Şamaxı-Şemahi) Olayları (1918–1919)

Şamahı¹¹ Bölgesi Azerilerin tarihen yaşadığı bir mekân olmuştur. Bölgede sadece altı

⁹ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83–84–85.

¹⁰ ARSPIHA, F. 276, Siy. 2, İş. 20, s. 18–19; ARMDA, F. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7–8.

¹¹ **Şamahı (Şemahi-Şamaxı):** Azerbaycan'ın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan kent, Şamahı İlçesinin merkezidir. Nüfusu yaklaşık 50 binin üzerindedir. Büyük Kafkas dağlarının güneydoğu eteklerine yerleşmiştir. Bakü'den batıya doğru 118 km uzaklıktadır. Şamahı adı, ilk defa Ptolemeus'un yapıtında “Samaheya” veya “Kamaheya” adı ile bilinmektedir. Araplar burayı “eş-Şemahiyye” olarak adlandırmışlardır. Yörenin kökeni konusunda birçok değişik görüşler bulunmaktadır. Şehir Araplar zamanında bölge merkezi olmuştur. Araplar ve Hazarlar'ın savaşları sırasında bölge defalarca elden ele geçmiştir. Şirvanşahlar Devleti burada kurulmuştur. Önce Safevi Devleti'ne, 1538 senesinde ise Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. 1609' da Birinci Şah Abbas yeniden Şirvan Bölgesini geri alır ve böylece 18. yüzyılda Şamahı Hanlığı kuruldu. Daha sonralar merkezi Şamahı olan Guberniya (Vilayet -Rusça'da Шемахинская губерния) 1846 yılında kurulmuştur. Adeta Çar İmparatorluğu'nun bir vilayeti olmuştur. 1859 Şamahı depreminin ardından 12 Temmuz 1859 tarihinde merkez Bakü'ye taşınmış ve Guberniyanın adı Bakü Guberniyası olarak değiştirilmiştir. Böylece Şamahı Guberniyası kaldırılmıştır. Eski Sovyetler Döneminde şehir statüsünü 1930 yılında almıştır. Şamahı yakınlarında Pigulu Köyünde Azerbaycan İlimler Akademisi'nin astronomi-fizik rasathanesi bulunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın şarap merkezidir. Şehirde bulunan şarap fabrikaları yanında, dünyaca ünlü halı dokuma, inşaat fabrikaları ve yerli hammaddeye dayalı gıda sanayi gelişme yolundadır. Ayrıca günümüzde şehirde çok sayıda okul, yüksekokul, hastane ve tarihi mekânlar mevcuttur; Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir. 1994, 19 s. 135–136.

Ermeni ve Malakan¹² köyü mevcut idi. Oysa yetmişten fazla köyde sadece Azeriler yaşamakta idi¹³. Ermeni ahalisi azınlık teşkil etmekteydi. Azınlık teşkil eden Ermeni ve yandaşı

¹² **Malakanlar:** Rusçada süt içenler anlamına gelmektedir. Bu topluluk Rus olmasına karşın mezhepsel özellikleri gereği etnik köken itibarıyla ağırlıklı olarak Ruslardan oluşmaktaysa da bu mezhepten olup başka diğer milliyetlerden de oluşmaktadır. Özellikle Ermeniler ile kaynayıp karışmıştır. Son dönemlerde Müslüman özellikle Sünni –Müslüman topluluklarla kolayca anlaşmıştır. Malakanizm Rusya’daki Hıristiyan tarikatlarından biridir. Greko-Rus kilisesine bağlıdırlar. Bunların “Zionskii Pessenik, adını verdikleri bir ilahi ve dua kitapları bulunmaktadır. Bu kitap elle çoğaltılmıştır. Çok fazla kullanılmadığından da az sayıdadır. Rus Çarı Deli Petro’nun uygulamalarına karşı çıkararak oluşturulan, bir dinsel hareket ve yaşam tarzı olan Molokanizm’i bir yaşam felsefesi olarak kabul eden insanlardır. Molokanizm, Ortodoks Kilisesinden ayrılmış bir tarikattir. 28 Mart 1805 yılında başlayan bu ayrılış, 22 Mart 1809 yılına kadar sürdü. Rusya’nın daha çok Saratov ve Dambuğ Bölgelerinde yaşayan Malakanlar o dönemlerde Ruslar ile bir anlaşmazlığa düşerler. Rusların inancına göre, haftada sadece iki gün süt içme geleneği vardı. Malakanlar ise, bu inanca itiraz ederek haftanın her gününde süt içebileceğini savunuyorlardı. Zaten Rusçada Moloko kelimesi süt, Molokan ise süt içen anlamına gelmektedir. İçsel inançları itibarıyla, “Tanrı”nın tahta, taş veya diğer objelerle temsil edilerek ona ibadet edilmesini asla kabul etmemişlerdir. Bunun yanında onlar tek otoritenin fikir ve imajına iman etmişlerdir. Onlar insanın ruhunda yaşayan güçlü ve kadir-i mutlak bir tanrı inancına ibaret ederler. İkon ve haç gibi el yapımı şeylerin “Tanrı olmadığına onların ancak insanoğlunun abartısı” olduğu inancını taşımaktalar. Bu nedenle de, haç, ikon gibi ibadet materyallerinin varlığını ortaya çıkışını anlamsız bulurlar. 1682 yılında Ortodoks Kilisesi’nden bu sebeple ayrılan bu topluluk önce Kafkasya’nın kuzeyine daha sonra da Osmanlı ve İran sınırları boyunca Tiflis, Erivan, Şamahı, Bakü ve Azerbaycan’ın birkaç kuzey eyaletlerine yerleştirildiler. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşlarının ardından, Ruslar tarafından Kars’a yerleştirilen bu insanlar uzun yıllar burada kaldıktan sonra başta ABD ve Avustralya olmak üzere diğer ülkelere yerleşmişlerdir. Transkafkasya yöresine özellikle Rus ordularının ulaşımında kolaylıklar sağlayabilmesi açısından ulaşım yolları üzerinde Gürcistan’daki Ahıska bölgesinde 8 yeni yerleşim birimi kurulmasının yanında Ermenistan’ın kuzeybatısında Kars yöresine yerleştirmeler oluşturuldu. En çok Kars ilinin (Çıldır, Arpaçay, Digor, Tuzluca ve İğdir gibi doğu bölümündeki kazaların Ayrım, Khılalı, Terekeme ve Karapapak boylarının yaşadığı köylerde çok rastlıyoruz. Günümüzde Türkiye’de sayıları az da olsa Kars ve İstanbul’da yaşamaktadırlar. M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi. İstanbul. 1953, s. 464–465; www.ermenisorumu.gen.tr.

¹³ Adnalı, Acı Dere, Ahmedli, Astrahanovka, Aşkar, Avahıl, Bağırılı, Büyük Hınıslı, Cabanı, Birinci Çaylı, İkinci Çaylı, Çarhan, Birinci Çağan, İkinci Çağan, Çıraglı, Çölgöyler, Çukuryurd, Dağ Bağırılı, Demirçi, Dedegüneş, Engiharın, , Erçiman, Güneşli, Göyler, Hacılı, Hacıkadirli, Hemyeli, Kalederesi, Karavelli, Keçmedin, Kerkeng, Kelehana, Keleybuğurd, Konakkənd, Kuşçu, Lalezar, Meyseri, Melikçobanı, Merzendiye, Medrese, Melhem, Melcek, Mirikend, Muğanlı, Nüydü, Ovculu, Pirbehli, Sabir, Sefalı, Sis, Şirvan, Şeredil, Talişnuru, .Pirkulu, Yenikend, Yeni Astrahanovka, Zaratheyberi.: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi.

Malakanlar'ın bölgede yaşayan binlerce Müslüman ahaliye yaptığı vahşilikleri araştırdıkça insanın dehşete gelmemesi elde değil. Şamahı katliamının öncülerinden biri de Taşnak mensubu S. Lalayan olmuştur. Şamahı katliamı hakkında özellikle 1918 Mart ve Nisan ayları itibarıyla Kuzey Azerbaycan arşivlerinde de 7 ciltlik 925 sayfadan oluşan belgeler korunup saklanmaktadır.

Şamahı İlinde oturan Azeriler 18 Mart 1918 senesinde Ermeni ve Malakanlar'ın silahlı saldırısına uğradılar. Azeriler bu saldırıları asla beklemiyorlardı. Çünkü Malakan temsilcisi Karabanov ve Papaz Bagrat, kutsal saydıkları İncil üzerine yemin ederek Müslüman halk ile iyi geçineceklerine söz vermişlerdi. Ancak Ermeniler sözlerini tutmayıp, yanlarına Malakanlar'ı da alıp Şamahı Şehrini yaktılar. Değerli eşyalarını yağma ettiler. Ahaliye insanlık dışı azaplar yapıyordu. Kadınların göğüsleri kesilip, karınlarına kama sokarak işkence ediliyordu. Çocukları ve bebekleri kazıklarla yere çakmışlardı. Dört gün süren mezalimin ardından Müslüman Türk ordusu şehre gelmiş. Fakat ayrıldıktan sonra Ermeniler yine kaldıkları yerden mezalime devam etmişlerdir. Amaç Şamahı'dan Müslümanları temizlemektir. Neticede 53 köyde 80 bin 27 Müslüman-Türk katledilmiştir. Onlardan 4 bin 190 erkek, 2 bin 560 kadın ve 1247 çocuk öldürülmüştür. Binlerce erkek, kadın ve çocuk yaralanmıştır¹⁴.

Bu seneler zarfında arşivde Olağanüstü Hal Tahkikat Komisyonunun Başkanı A. Hasmammedov'un Azerbaycan Cumhuriyeti Adliye Nazırına (Adalet Bakanlığı), Şamahı şehir merkezinde ve köylerde Ermenilerin yaptığı talan, yağma ve katliamı içeren maruzatı yer almaktadır¹⁵. Maruzatta şehirde 10 Müslüman kıza bizzat örgütün Ermeni rehberi tarafından yapılan tecavüz edip ve sonrasında onları katlettiklerine dair bilgiler yer almaktadır¹⁶. Ayrıca adı geçen komisyon başkanına, Nazır A. Novatski'nin cevaben yazdığı¹⁷ ve bu olayda terör faaliyetinde bulunan şahısların cinayet mesuliyetine çarptırılacağına dair alınan kararı vardır¹⁸.

¹⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 8–10; Anar İsgenderov, Azerbaycan'da Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü. 2006, s. 328.

¹⁵ ARSPIHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16, s. 9–10.

¹⁶ ARSPIHA, F. 227, Siy. 2, İş. 16, s. 18.

¹⁷ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 8–9.

¹⁸ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1.

Ermenilerin Şamahı'da uyguladıkları yöntem, diğer bölgelere nazaran bu ilde yaşayan varlıklı, nüfuslu, tanınan ve hatırı sayılır devlet, din, bilim ve ticaret adamları olmuştur. Onlardan biri de Ahund (Müftü) Hacı Caferkulu olmuştur. Onun sakalını yolmuş, dişlerini kırmış, gözlerini çıkarmış, kulaklarını ve burnunu keserek işkence ile öldürmüşlerdir. Bunun dışında şehrin önde gelen tanınmış simaları katledilmiştir. Şamahı İlinin öldürülen şahısların arşivde yer alan isimleri aşağıdakilerdir:

1. *Hekim Teymur Bey Hudaverdov*
2. *Şamahı Milletvekili Memmed Aliyev*
3. *Hacıbala Abbasov*
4. *Eşref Hacıyev*
5. *Ebdül Halil Ahmedov*
6. *Ebdül Halil Hüseyinov*
7. *Hacı İsmail Memmedov*
8. *Mir İbrahim Seyidov*
9. *Hacı İbrahim Salamov*
10. *Ağa Ahmed Ahmedov*
11. *Ebdül Kasım Kasımov*
12. *Zeynep Veysova*
13. *Hacı Molla Hasan Zeynalov*
14. *Mahmud Hacıtağa Oğlu*
15. *Zekeriyye Efendi Mehdi Halil Oğlu*
16. *Ali Ekber Kadirbeyov*¹⁹.

Ermeni ve Malakan çetelerinin Şamahı'da uyguladıkları yöntem diğer bölgelerde olduğu gibi, öldürüp talan etmek ve talan edip öldürmek olmuştur. Bu mezalim operasyonlarına; 1-) *S. Lalayan*, 2-) *K. Kavril*, 3-) *Arşak Gülbendiyev*, 4-) *Karapet Karamanov*, 5-) *Şuşalı Agamalov*, 6) *Sedrak Vlasov* gibi birçok Ermeni çetesi öncülük etmişlerdir²⁰.

1918 yılında Şamahıda hakimiyeti ele alan Ermeniler ve yandaşları Malakanlar,

¹⁹Atahan Paşayev, Açılmamış Sayfaların İzi İle Bakü. 2001, s. 232–233.

²⁰Atahan Paşayev, a.g.e., s. 233.

bölgeni Azerbaycan Türklerinden temizlemeye başladılar. Ermeni işgalci ordusunun kumandanlığına S. Şaumyan'ın yardımcıları ve birbaşa ondan talimat alan S. Lalayan rehberlik ediyordu. Ordusuyla Şamahı'ya gelen S. Lalayan ilk olarak yaşlıların, kadın ve çocukların saklandığı mescidi çembere almalarını, daha sonra da yakmalarını emretti. “Çocuk ve kadınların büyük bir kısmı mescidde saklanmıştı. Mesciddeki bütün kadınlar öldürüldü” Tahmini hesaplamalara göre 8 bine yakın insan öldürüldü, bunlardan 1653'ü kadın, 965-i ise çocuktur. 1918'de 15 bin nüfusu olan Şamahı'nın 1920'de 1701 kişiye inmişti²¹.

Şamahı mezaliminde öncülük eden çete reisi S. Lalayan ve yukarıda ismi zikredilenler ilk başta yaşlılar, çocuklar ve kadınları katletmiştir. Sokaklarda gördüğü tüm Müslümanlar öldürülmüştür. Şehrin tarihi abideleri yıkılmış ve yakılmıştır. Daha da ileri giderek camiye giderek, cami imamını işkence ile öldürdüler. Camide saklanan tüm kadın ve çocukları da katlettiler. Şamahı Vilayetinde binlerce insan öldürülmüş (*öldürülenlerin 963'ü çocuktur*), 60'a yakın köy yakılmış, milyarlarca maddi zarar verilmiştir²². Şehrin 13 camisini ve aynı zamanda Azerbaycan'ın en büyük camilerinden olan 'Cuma Camisini' yakmışlardır. Bununla ilgili de komisyon raporları ve suçlular hakkında verilen ama uygulanmayan kararlar yine arşiv kayıtlarında görmekteyiz²³.

Öte yandan yine komisyon raporlarında Ermeni çetelerinin köylere yaptığı baskın ve katlettikleri 237 masum köylü ahalinin isimleri yer almaktadır. Köylüleri akla gelmez işkencelerle öldürmüşlerdir²⁴. Şehre verilen zarar hakkında somut bilgi ve ölü sayısı yer almamaktadır. Sadece komisyon raporlarında, *Kabristan, Medrese ve Türbe* olmak üzere üç polisiye bölgenin ve bu bölgeye bağlı köylerin yakıldığı isimleri ile birlikte verilmiştir²⁵. Kayıtlara göre Ermeniler 53 köyde 8 bin 27 (*4 bin 90 erkek, 2 bin 60 kadın, bin 277 çocuk*) Azeri Türkünü katletmişlerdir²⁶. Şamahı Kazasında yerinde inceleme yapan Tetkikat Komisyonu, Ermeniler tarafından yıkılan ve talan edilen köylerin bölgesel olarak sayısını belirten listeyi merkeze sunmuştur.

²¹ ARDA, F. 1061, Si. 1, İş. 108, s. 2; <http://www.azadt.net/x18291.htm>/azerpfoto.com.

²² ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 7-8.

²³ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 5-6.

²⁴ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 100, s. 19-20-21-22-23.

²⁵ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 85, s. 1-2-3.

²⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 2, İş. 85, 87.

1. *Mezarlık Bölgesi-Toplam 19 Köy*
2. *Kominskiy Bölgesi-Toplam 26 Köy*
3. *Matrasınlık Bölgesi-Toplam 41 Köy*

Toplam 86 Köy Ermeniler tarafından Şamahı İlinde yıkılmıştır²⁷. Stepan Lalayan tarafından yakılan bu Müslümanların çoğu mezalimden korkup camiye sığınanlardı. Bu bilgiyi Rus Papazı Fyodoroviç Bogomolov verdiği ifadeler doğrultusunda arşiv kayıtlarında görmekteyiz²⁸. Öte yandan bazı ölü, yaralı ve maddi zararları içeren kayıtlar Ermeniler tarafından imha edilmiştir. Şehrin imarı ise seneler almıştır.

Şamahı İlinde meydana getirilen durumu ortadan kaldırmak için Kojemyaka'nın başkanlığında acil bir askeri mahkeme kuruldu. Bu komisyon üyelerinden biri de Müslüman idi. Komisyon, sonuç olarak raporunda bu katliamın sorumlusu hiç kuşkusuz S. Lalayan'ı gösterdi. Normalde suçluların cezalandırılması gerekirken, bölgede Taşnaklara karşı bir tavır almadıkları anlaşılmış oldu. Lalayan, Şaumyan'ın aracı olması sayesinde hapse mahkûm edilmedi. Böylece suçlu bir ceza almadan serbest kaldı. İşin diğer ilgi çekici tarafı ise aradan birkaç ay geçene mevcut askeri mahkeme bile lağvedildi.

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Hukuk Bakanının 26 Temmuz 1919 senesinde 3166 numaralı şartnamesine esasen; Bakü ve Şamahı olaylarına siyasi anlam verilmesi hakkında bu işlerin araştırılması Azerbaycan Cumhuriyeti Savcılığına belgeler toplanması ile ilgili Hukuk Bakanı A. Satuküdski imzasıyla beyanat verilmiştir. Beyanatta, bölgede cereyan eden olayların daha çok siyasi yönünün ağır bastığı belirtilmekteydi²⁹. Ayrıca Ermenilerin 1919 senesi 2 Haziran ve 31 Temmuz tarihleri arasında Şamahı İli ve bu ile bağlı köy sakini Hasay Adıgüzel Oğlunun evde Ermeniler tarafından işkence ile öldürüldüğüne dair savcılık raporunda bölgenin ve insanların güvenliğinin tehdit altında olduğu görülmektedir³⁰.

²⁷ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 85, s. 1–2.

²⁸ ARDA, F. 1610, Siy. 1, İş. 99; BCA, 930 01.6.120.2.

²⁹ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 4.

³⁰ ARDA, F.1061, Siy. 1, İş. 100, s. 19, 24.

Sonuç ve Değerlendirme

Dış görüşler ve arşiv kaynakları şu konuda mutabık oldukları bir gerçektir: “*Ermeniler her zaman dini, kiliseyi, Hıristiyanlığı kullanarak Batı dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlüünün yanında yer almışlardır. Nerde zenginlik, kendi emellerini icra etmek için hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orda yer edinmişlerdir*”³¹. Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı’nın yanında yer aldığı gibi. Fakat Osmanlı zayıflamaya yüz tutunca bu sefer ibreyi Ruslardan yana kullanarak onların maşası gibi, Kafkaslara göç etme politikası sayesinde Kuzey Azerbaycan’da istedikleri gibi faaliyet gerçekleştirmişlerdir. Oraları da yıkıp, kırıp, yakmakla Ermenileştirmek ve istedikleri son olaylar ile gerçeklik payını ortaya koymuştur. Müslüman yerleşim merkezlerinde evleri talan, yağma, yakma, çocukları, kadınları, yaşlıları, sakatları, kundaktaki ve anne karnındaki bebekleri hunharca öldürme ve diri-diri toprağa gömme, cesetlerini bile yakmak Ermenilerin insanlık kitabında yer alan karakterlerini göstermektedir. İşte dini kullanma, milliyetçilik ve paraya pula ihtiras Ermeni ırkının ortaya çıkması ve değişik coğrafyalardaki faaliyetleri ile başlar³².

Kafkasya’nın bilinen halklarından olan Ermeniler ve Azeriler arasında meydana gelen hadiseler asırlar boyunca kanlı çekişmelere sahne olmuştur. Sadece 70 küsur yıllık eski SSCB dönemi boyunca olayların yumuşamış gibi gözükse de, Ermeniler fırsat buldukları ortamlarda hemen harekete geçmiş ve toprak iddialarını değişik platformlarda dile getirmişlerdir. Ve sinsice ister yurt dışında istese de yurt içinde her yere sızmış, yanlarına aldıkları destekçileriyle “*Büyük Ermenistan*” hayalini gerçeğe çevirme çabasında olmuşlardır. 1850–1890, 1905–1907, 1910–1915–1920 ve akabinde 70 sene Sovyet komünist yıllarından Dağlık Karabağ savaşına kadarki devrelerde tek amaca; “*Büyük Ermenistan*” yaratmak planı olmuştur. Günümüz Ermenistan’ı 29.800 km² toprağıyla küçük bir şerit gibi, Kafkasya ile Türkiye’nin doğu sınırları arasından geçmektedir. Ermenistan, 1922 yılında Azerbaycan’la ve Azerbaycan’a bağlı bölge olan Nahçıvan arasında uzanan Ermeni toprağı Zengezur’un, ardından da 1989 yılı olaylarıyla başlayıp 1994’e kadar süren işgal eylemiyle Dağlık Karabağ ve çevresini ele geçirerek bölgede genişleme politikası sürdürmektedir. Oysa Ermeniler Mayıs

³¹ RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290, s. 38.

³² RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220, s. 41.

1918 Batum Antlaşmasına kadar 9 bin km²'lik araziye sahip idi³³.

Hem Çarlık Rusya hem, hem Sovyet Rusya'sı, hem de Azerbaycan arşiv kayıtlarında Ermenilerin Kafkaslar'da iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi koşullardaydı. Hatta Ermeni köylüleri birçok yerde Müslümanlara oranla daha varlıklıydı. Rus ve Azerbaycan arşivleri Ermeni meselesinde gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgelere sahiptir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905–1920 yılları arasında Ermeni çetelerinin Kafkaslarda, Kuzey Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu Bölgesinde Türklere yönelik sistemli kırım, katliam politikası izlendiğini kanıtlamaktadır. Çarlık Rusya arşivlerinde çarpıcı belge ve bilgiler yer almaktadır. Çarlık görevlilerinin dâhili resmi yazışmalarındaki Rusların Ermenileri Müslüman Türklerin üzerine sürüp kırdırmak ve ardından Kafkaslara Don Kazaklarını yerleştirme projeleri yatmaktadır. Kısaca Rusların asıl amacı “*Ermenisiz Ermenistan*” oluşturmaktı. Oysa daha sonra Bolşevik hâkimiyeti devrinde bunun yerini değişik plan ve projeler almıştır. Bunları da Azerbaycan ve eski Sovyet arşivleri kanıtlamaktadır.

Sovyetler döneminde bile Lenin ve Stalin bu yönde saptamalarda bulunduğu dair bilgi ve belgeler mevcuttur. Diğer bir saptama ise, Taşnaklar'ın emperyalist planlarına alet olduklarıdır. Rus arşivlerine göre Türk ve SSCB'nin ortak planları arasında Taşnak Ermenilerinin ortadan kaldırılması olmuştur. Çoğu kaynaklar bunu ‘Müslüman-Ermeni Boğazlaşması’ ve Taşnak Ermenilerinin oynadığı rol, ‘Müslüman Türklerin etnik temizleme politikası’ olarak tanımlar. Bunların da temel sorumlusu dış güçlerin kışkırtma ve destekleri olduğunu yazar

Bu güne kadar dünyada “*sözde soykırım*” yalanı ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Azeri Türklerinin kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Karabağ ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yıllardan beri açılan toplu mezarlardan çıkarılan binlerce iskelet Müslüman-Türk katliamının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Araştırmalar neticesinde Ermeni mezaliminde masum Türk insanına, hasta, bebek, çocuk, yaşlı, kadın ve silahsız demeden katletmesi sonucu suçlular yargılanmamış ve cezasız

³³ Öte yandan önceler Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 km² olup, *Türkmençay (1828)* ve *Edirne (1829)* Antlaşmaları sonucunda ikiye ayrılmış, Aras Nehri çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası Rusya'ya, güneyindeki parçası ise İran'a (105.592 km²) bırakılmıştır. Ve günümüzdeki Azerbaycan'ın yüzölçümü ise 87.000 km²'dir. Ziya Bünyadov, “Azerbaycan”, *TDVİA*, Cilt: 4, İstanbul. 1991, s. 317–318

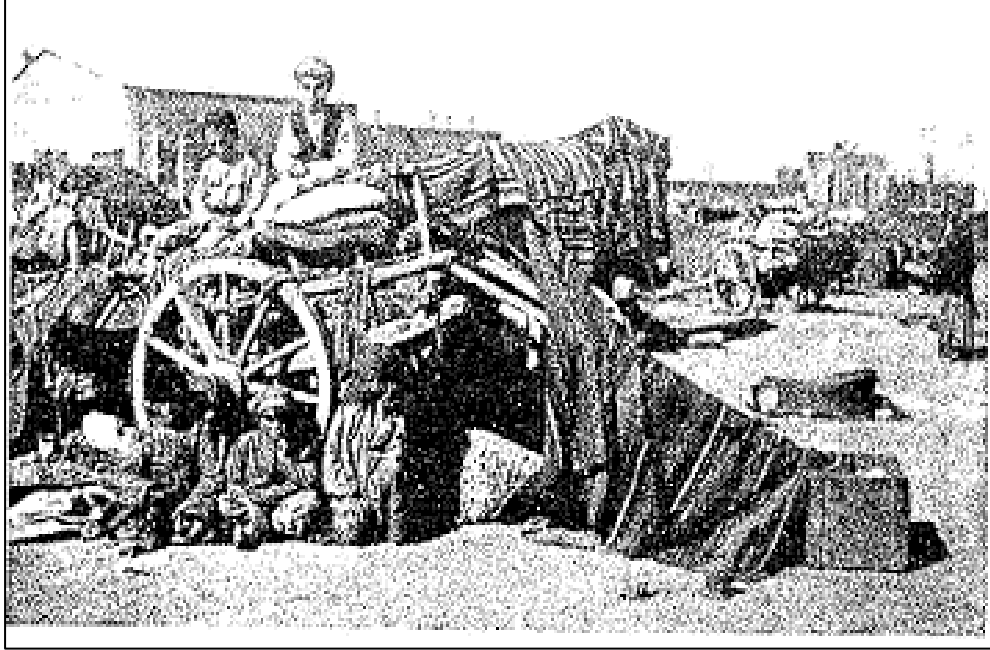

kalmışlardır. Hatta tüm bunlar göz ardı edilerek bugün Ermenistan ve birçok ülkede devlet protokolünde yer almaktadır. Tüm bunlar azmış gibi Türkiye ve Azerbaycan topraklarına göz dikmesi, Azerbaycan Topraklarının % 20'ni işgal etmesi, 1 milyon Azeri'nin öz vatanında göçmen-kaçkın statüsünde yaşaması ve onlarca insanının halen esir olduğu gerçeği hafızalarda tazeliğini korumaktadır. Durum böyle iken Erivan yönetimi ile koordineli bir şekilde çalışan Ermeni lobisi ezilmiş toplum kimliğine bürünmüşlerdir. Böylece gerek Azerbaycan, gerekse Osmanlı döneminde yaptıkları isyan ve katliamları kamufle etmeye ve günümüzde işgal altında tutulan Dağlık Karabağ Bölgesini dünya kamuoyuna unutturmaya çalışmaktadırlar.

Araştırmamızı noktalarken son sözü bu arada bir daha tekrar ederek diyorum ki, Tarihe karşı bu cinayetleri işleyenler, kin, nefret ve nifak besleyenler ve böylece tarihin akışını değiştirenler kendilerine gelmelidir. Kin, nefret, nifak, yalan, iftira ve düşmanlıkla bir yere varılmayacağı apaçık ortada. Mesele bilgi ve belgelere dayanılarak, tarihçiler ve araştırmacılar tarafından tarafsız ve adil bir biçimde, arşiv ve tanıklara dayanılarak çözüme kavuşturulmalıdır.

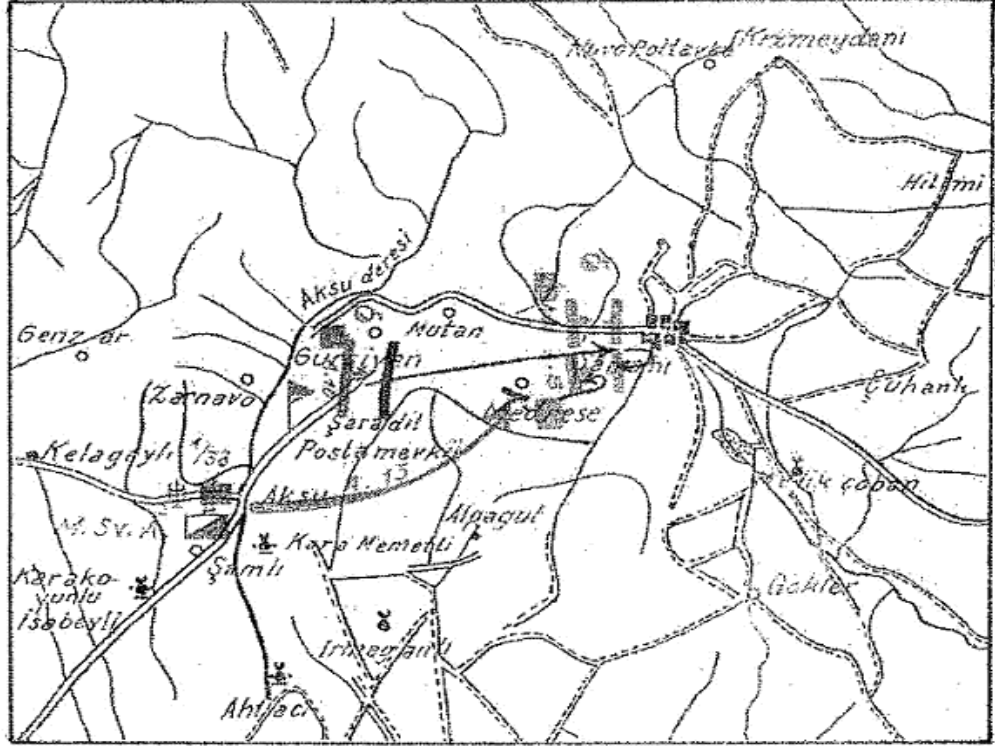
Şamahı'nın Mereze Kasabasında Türk Askerleri İçin Yapılan Anıt

Ermeni ve Malakan Mezalimine Maruz Kalan Çocuklar (Şamahı–1918)

Ermeni ve Malakan Mezaliminden Kurtulan Şamahı Göçmenleri (1918)

Şamahı Vilayetinin İşgalini Gösteren Kroki-3(19-07-1918-Saat 3.30)

KAYNAKÇA

(Yayımlanmamış Arşiv Kaynakları)

- ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105. (Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi)
- ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108.
- ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 100.
- ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 85.
- ARDA, F. 1061, Siy. 2, İş. 85.
- ARDA, F. 1610, Siy. 1, İş. 99.
- ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95.
- ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791. (Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi)
- ARMDA, F. 28, Siy. 1, İş. 185.
- ARSPİHA, F. 276-52, İş. 20. (Azerbaycan Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi)

- ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş. 20.
- ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16.
- BCA, 930. 01.6.120.2. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)
- BOA, HR, HU, KR. 122.4.6. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
- RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290. (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi)
- RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220.

(Kitap, Makale ve Elektronik Posta Kaynakları)

- “Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki”, Bakü. 1920.
- BÜNYADOV Ziya “Azerbaycan”, TDVİA, Cilt: 4, İstanbul. 1991.
- İBRAHİMOV Aydın - KOÇMAN Asaf, Azerbaycan Coğrafyası, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay, İzmir. 1994.
- İSGENDEROV Anar, Azerbaycan’da Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü. 2006.
- KIRZIOĞLU M. Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul. 1953.
- HESENLİ Cemil – İSMAYILOV Eldar, Azerbaycan Tarihi, Bakü. 1995.
- PAŞAYEV Atahan, Açılmamış Sayfaların İzi İle Bakü. 2001.
- <http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.
- <http://www.ermenisorunu.gen.tr>